

A kisugárzás pontja

Egykoron Magyarországon volt Európa egyik kisugárzási pontja. Nem politikai pont: művészeti pont. Nem sokáig volt itt, csak amíg egy ember a vízióját és úri kedvét követve idetette. Olyan ember, aki megtehetette. Mert szinte mindent megtehetett, amit pénzzel és vízióval tenni lehet.

Ez a kisugárzási pont nem a fővárosban, nem is városban volt. Hanem egy vidéki rezidencián.

Magyarországon egyetlen ember volt, aki bezállhatott Európa fő kisugárzási pontjának, Versailles-nak a közelítéséért folyó nagy európai versengésbe. Ezt írja erről az akadémiai országtörténet, a Magyarország története 4. kötete: „A magyarországi rokokó kastélyépítészet betetőzőjének az egy korábbi épület felhasználásával és több építész közreműködésével 1762–1766 között emelt, majd még jó pár éven át tovább kiképzett hatalmas fertődi Esterházy-kastély tekinthető. Magyarországon csak a »fényes« Esterházy Miklós herceg rendelkezett elég anyagi erővel ahhoz, hogy ekkora téttel induljon abban a nagy versengésben, amellyel Európa-szerte próbálták fejedelmek és főnemesek Versailles-t utánozni.”

Az az akadémiai országtörténet, amely (fel)ismerte az épületben az egyedülvalóságot, nem ismerte (fel) azt a lényegben. Esterháza művészeti életében. Arról ezt írja: „A monarchia zenekultúrájával elsősorban a rokokó főnemesség került kapcsolatba. Ennek állt módjában, hogy az osztrák vagy cseh főurakhoz hasonlóan ze-

nekart tartson udvarában. A híressé vált Esterházy-zenekart 1761 óta Kismartonban, majd 1769-től Eszterházaán Joseph Haydn vezette, aki három évtizedig állt a hercegi ház szolgálatában, közben a zeneművek, operák egész sorát alkotva. A »fényes« Esterházy Miklós herceg szemében persze az egyenruhába, vörös frakkba bújtatott zenekar az udvari személyzet tartozéka volt, s egy-egy műsorszáma csak része a lakomák, vadászatok, pantomimek, táncestélyek, katonai parádék, tűzjátékok vagy éppen népi ünnepélyek azon többnapos forgatógának, amely az »eszterházi vigasságokat« jellemezte.”

Éppen ellenkezőleg! Eszterházaán a zene volt a lényeg. Itt olyan színház és operaház működött, amely a nagyobb városokon, királyi udvarokon kívül sehol. Ez volt az egyetlen városon kívüli pont Európában és valószínűleg a világon, ahol 9-10 hónapos operaszezont tartottak 80-100, volt év, amikor 125 előadással, 8-9 bemutatóval, megjelenítve a korabeli Európa operaválasztékát, operairásra inspirálva a korszak egyik legnagyobb komponistáját, aki szinte minden operáját „Eszterháza” és csakis Eszterháza írtta. Ebben a színházban, amely már régen elpusztult, nem is tudjuk pontosan, miképp, szinte mindennap előadásokat tartottak. Színházi előadásból még többet, mint operából. Az operák előtt, esetenként a szünetekben zenekari műveket szólaltattak meg. Ezeket az előadásokat a négyszáz személyes nézőtérrel a parasztokig bezárólag

mindenki ingyen megtekinthette, aki „rendes” ruházatban jelent meg.

Nemcsak Joseph Haydn képviselte az élvonalat, hanem az énekesek jelentős része is, akik Európa nagy zenei központjaiból jöttek, onnan hoztak tapasztalatot, inspirációt. Olyan korszakos sztárok is voltak közöttük, mint Matilda Bologna, aki Haydn Armidájának súlyos és virtuóz címszerepét énekelte, amelynek a felvételére a mi korunkban is csak olyan énekes fenomének vállalkoznak, mint Jessye Norman és Cecilia Bartoli.

A színpad a kor színvonalán álló technikájával, kulisszáival, száz négyzetméteres háttérfüggönyével, egy-egy előadáson közreműködő tíz, ha kellett, annál is több fős technikai stábjával, tudta mindazt, amivel abban a korban a nézőket az élvonalbeli operaházakban elkápráztatták. Tudtak a szereplők repülni, süllyedni, volt mennydörgés, villámlás, dühöngött a szél, háborgott a tenger, ha háborognia kellett stb. A színháznak olyan volt az akusztikája, hogy a 20-24 fős zenekarral is nagy drámai hatást lehetett elérni, legalábbis ama mikrofontalan és erősítőtlen kor emberének fülében.

Mária Terézia ugyan nem volt mértékadó zenekritikus, de ha ő azt mondta, hogy „ha jó operát akarok hallani, Eszterházára kell utaznom”, akkor azért ehhez volt összehasonlítása alapja Bécsben és Schönbrunnban.

És akkor még csak az első színház leégése miatt kétszer felépített nagyszínházról beszéltünk, s nem szóltunk a báboperáknak is helyet adó bábszínházról, amelyet a Mozarttal, Haydnnal, Dittersdorffal felálló vonósnégyespartik házigazdája, a világlátott Michael Kelly Európa legpompásabb bábszínházának nevezett. Ennek a belseje sziklabarlangként

volt kiképezve. A nézőtérrel nyíló fülkék szökőkutakat és háromdimenziós tájmodelleket rejtettek. A zenélő szökőkutakat a fülkébe belépők hozták működésbe.

Eszterháza összművészeti központ volt. Színház, opera, balett, marionett, pantomim, parkművészet, képzőművészeti és iparművészeti gyűjtemények kiállítása... A hercegi lakóter is a kulturális központ része volt, és a herceg gyakran maga mutatta be a személyes lakótereivel, a saját lakosztályával együtt a kastélyt a vendégeknek.

„Fényes” Miklós hercegről nem is lehetne nagyobb ostobaságot leírni, minthogy ő a zenét csak a mulatságok tartozékának tekintette. A zene állt élete középpontjában (meg a vádászat). Színháza minden előadásán ott ült. Joseph Haydn akkor intett be a zenekarnak (amely éppúgy viselte az egyenruhát, mint ahogy a zenekarok és a kórusok jelentős része ma is egyforma öltözékben lép fel), amikor a herceg megjelent. Éppen a herceg volt az, aki nem tudott színház és opera nélkül élni, aki két eszterházi szezon között Bécsben is naponta operába, színházba járt. Azon kevesek közé tartozott, akik a sokhúros barytonon, ezen az akkor is egzotikusnak számító hangszeren játszottak. Haydn nem győzte írni neki a barytonműveket, amelyeket máshol nem is tudott hasznosítani.

Egy kis ideje már nagyjából mindent tudunk erről az egyedülálló magyarországi jelenségről, amit tudni lehet róla, mert Malina János felkutatta és megírta a tavaly év vége felé megjelent könyvében (Malina János: *L'isola incantata, avagy Joseph Haydn és az eszterházi operajátszás 1768–1790*, Rózsavölgyi, Budapest, 2023, 352 o.).

Ennek a „kisugárzási pontnak” a létrejöttét nehezen lehetne szociológiai alapon, objektív tényezőkből levezetni. Ami ebből a főúri életvilághoz és annak logikájához köthető, nem több, mint amennyit az akadémiai országtörténet látott belőle. A többi, a lényeg: maga a szubjektív esetlegesség. Azaz egy olyan rokokóba átültetett reneszánsz egyéniség, amilyen Esterházy Miklós herceg volt, akinek az érdeklődése, befogadó, alkotó és gyűjtőszenvedélye ezerfelé ágazott. Miután befutotta dicsőséges katonai pályáját, becsavarogta, behabzsolta Európát, helyhez kötöttebb életformára tért át, és szenvedélyei szavát követve, mintegy kulturális menedzserként, megvalósító, erős személyiséggel létrehozta ezt a magyar „Verzáliát”, „isola incantatát”, elvarázsolt szigetet – a felvilágosult abszolutizmus tömérék ellentmondása között hánykolódó, éhínségekkel, járványokkal küszködő, az úrbérrendezés politikai csatározásaitól hangos tájékan a kontinensnek.

„Fényes” Miklós olyan ellentmondásos személyiség volt, amilyenek egy reneszánsz figurának lennie kell. Kedélye erősen hullámozott. A közvetlen, barátságos, sármos vendéglátó, társalkodó herceg olykor búskomorságba zuhant. Egy időben szerencsejáték-függőséggel küszködött. Vészes dühkitörésekben osztogatta a súlyos büntetéseket, amelyek jelentős részét azután visszavonta. Kivált, ha Haydn kérte tőle. Nagy távlatokban, stratégiában gondolkodott, így építette fel a birodalmát, az eszterházi operakultúrát, de pillanatnyi kedve és szubjektív ítélete szerint egy előadás után leparancsolt a színpadról jobb sorsra érdemes darabokat.

Attól, hogy elég erős volt benne a patriarkális szociális érzékenység, és

elég sokat költött jóléti kiadásokra, nyugdíjakra, még nem vetette el a pallosjogát, amellyel halálos ítéleteket osztogathatott és kínoztathatott a Sopronból kijáró hóhérrel és kínzó-mesterrel.

„Senki sem vonja kétségbe, hogy nincs a világon jobb dolog annál, mint Esterházy hercegnek lenni”, aki „egész életével szívének óhajait követi”. Ezt írja Gottfried von Rottenstein az eszterházi úti beszámolójában. Malina szerint igaza is van. Alighanem. Van egy ember, akinek módjában áll azt tenni, amit a vágyai diktálnak. Ezekből a vágyakból és ebből a módból nőtt ki Eszterháza.

Természetesen fontos számunkra, hogy ez az eszterházi kisugárzási pont magyarországi volt, de azt is tudni kell, hogy nem magyar volt. Hanem többnyelvű és multikulturális. A főszereplők, a poliglott herceg és Haydn anyanyelve a német volt. Folyt a szó franciául is, latinul is, olaszul is. A herceg a németen kívül franciául, angolul, olaszul olvasott, Dantétól Voltaire-ig sok mindent. Vallásos irodalmat legkevésbé, mert a vallás nemigen érdekelte. Mondhatjuk, keveset törődött túlvilági sorsával. Az Eszterházán játszott közel száz opera kivétel nélkül olasz nyelvű volt. A próbák, a betanítás olasz nyelven folytak, az énekesek közül is sokan jöttek Itáliából. Egyetlen magyar sem volt közöttük. A sok zenész között egy magyar nevű akadt, de persze a nem magyar nevéek között is lehettek magyarok, ezt nem tudjuk. Magyarok nagyobb arányban csak a környékről alkalmazott munkások, az építkezéseken dolgozók, a robotkötelezettségeiket ott teljesítő jobbágyok között lehettek. A magyar szónak, a magyar nyelvű kultúrának Eszterházán nem volt szerepe.

I. Miklós hercegnek a „fényes” mellett volt egy másik mellékneve is: a „pompedvel”. Ez is illik rá, mégis félrevezet, vagy legalábbis elvezet a lényegtől. Mert a lényeg mégis az a több mint két évtizedes, folyamatos, változatos, európai színvonalú művészeti tevékenység, amelyet Eszterháznál a herceg biztosított. Ehhez képest eltörpül a történelmi jelentősége annak a néhány – persze nagyon látványos, a kortársakat felvillanyozó, tündökletes leírásokban az utókor számára is bemutatott – többnapos, olykor több mint ezer főt szórakoztató mulatságnak, amely a pompedvel jelzőt Miklós hercegre ráragasztotta.

Kétségtelen, amikor Mária Teréziát vagy Ferdinánd főherceget és hitvesét fogadták Eszterháznál, akkor volt ott minden, was gut und teuer. Mindenféle előadás, sokféle zene, ágyúlövés, bandérium, díszfelvonulás, éljenző parasztok tömegei, megrendezett falusi vásár, commedia dell’arte, képmutogató, kikiáltók, „tánchely parasztzenével”, „egy fogorvos standja”, 1300 fős maszkabál, tűzijáték, „illumination”, vagyis világhírű festmények áttetsző anyagra festett, hátulról megvilágított másolatai”, bemutató a hatalmas parkban a pogány istenek ott felépített pavilonjaival. Majmok, oroszlánok, tigrisek és a félelmetes lények sorában a fogorvos, aki egy magas állványzat tetején mutatta be, milyen gyorsan tud fogat kirántani. És per-

szé dínomdánom, ivászat, vadászat... Nem csoda, hogy Goethét megragadta az „Esterházy-féle tündérország”.

Malina joggal hangsúlyozza azonban, hogy „a megrendezett tucatnyi nagyszabású vigasság, bármilyen sok embert mozgatott is meg, s bármilyen hírnévre tett is szert Európa-szerte (nem utolsósorban költségesége révén), mennyiségileg elenyésző szerepet játszott Eszterháza kulturális életében, megrendezésük egyébként is az 1768 és 1781 közötti bő évtizedre korlátozódott”.

A Magyarország történetéből fentebb idézett szöveg is mutatja, hogy ezen vigasságok „fái” mennyire eltakar- ták az „erdőt”.

Esterházy Miklóst az a tévképzet is leértékelt, hogy „szolgaként

bánt egy zsenivel, pedig Haydn nélkül a kutya sem emlékezne rá”.

A herceg úgy bánt Haydnal, mint legfőbb szívügye kulcsemberével. Nem úgy, mint egy szolgálival, de nem is úgy, mint ahogy akkor már a nyugati-polgári világban bántak a zsenivel, többek között Haydnal is. (Kivéve persze azokat, akiknek a zsenialitását nem ismerték fel.) Az eszterházi főúr sokkal jobb munkaadó volt, mint a Bachot alkalmazó nemesek vagy Lipcse városa. Neki biztosan nem kellett annyi megaláztatást elviselnie, mint Bachnak, és ő már több lábon állhatott.

Abból az évi 782 guldenből, amit Eszterháznál keresett, kényelmesen megélt, de ez a jutalmakkal együtt

sem volt sztárgázsi. Haydn zsenijét a nyugati megrendelők, elsősorban angolok fizették meg, akiknek a megrendeléseit eszterházi munkája mellett teljesítette. A fizetéséből megélt, a megrendelők pedig vagyonos emberré tették, és áttemelték őt a polgári művész egzisztenciájába I. Miklós halála után.

Lehet, hogy csak az Esterházyaknak állt módjukban a Versailles-követő kastélyok versengésébe beszállni, de az eszterházi folyamatos színházi-operaházi működésnek biztosan nem kellett volna anyagi okokból egyedülállónak lennie.

Esterházy Miklós évi jövedelme 700 ezer, de lehet, hogy közel 900 ezer gulden volt. Ebből a színház fenntartására közvetlenül 30 ezret kellett költenie, a (második) színház felépítése pedig nagyjából 60 ezer guldenjébe került, amihez még valamivel több mint 20 ezer gulden értékű saját forrást (birtokaiból kitellő alapanyagot, robotmunkát) adott hozzá.

Volt még jó néhány főúr és főúri család, amely a jövedelmét tekintve ekkora kiadást megengedhetett volna magának. Magyarországon is, a monarchiában és szerte Európában pláne. Mégsem volt ilyen folyamatosan játszó, városon kívüli színház-operaház sehol máshol. Maga a gondolat, a vízió volt teljesen egyedülálló, és egészen különleges ajándéka a sorsnak, hogy éppen ehhez a gondolathoz állt rendelkezésre helyben az akkori Európa legelső zenei géniusza (hiszen az 1760-as években Bach, Händel már nem élt, Mozart, ha csoda- is, de még gyerek volt, Beethoven még meg sem született). Erről nem is Miklós herceg tehetett, hiszen ő Haydnt II. Pál Antal hercegtől, a

bátyjától örökölte a hercegi címmel és a vagyonnal együtt.

Arról sajnos keveset tudunk, hogy ennek a hatalmas és unikális gondolatnak, megvalósult víziónak mekkora volt a társadalmi hatása. Sok mindenről vannak adatok és dokumentumok, de a nézőszámáról és a nézőközönség összetételéről nincsenek. Éppen azért nincsenek, amitől Eszterháznak kivételes társadalmi hatása lehetett. Vagy lehetett volna. Azért, mert a nézőktől nem kértek pénzt, nem volt bevétel, tehát nem kellett semmi ilyesmit dokumentálni, nem kellett nyilvántartani a nézőszámot. Nem tudjuk, hányan láttak abban a bő két évtizedben Eszterháznak operát, hányan olyanok, akik egyébként soha nem láttak volna. Nem tudjuk, milyen mértékben érte el az eszterházi színház az alsóbb néprétegeket, miként keveredtek társadalmi rétegek a nézőtérben.

Az bizonyos, hogy a nagy vigasságok idején megtelt a nézőtér, szezonon kívül pedig előfordulhatott, hogy a hercegen kívül csak néhány lézengtek a nézőtérben.

Dallos Márton az Eszterházi várának... rövid leírása című költeménye szerint: „Hol ketted, hol harmad, hol negyed magával, / Ide már közelget lassu járásával, / Deák; Nemes; Paraszt, maga Pajtásával, / Magyar, Német, Olasz, Francia társával./.../ A' nép sokasága ez Ház közepében, / Meg-marad örökös jó emlékezetben.”

Az utazás magas költségei térben szigorúan lehatárolták Eszterháza társadalmi-kulturális hatókörét az alsóbb néprétegekben, de legalább a közelben élő polgárok, beszállítók, alkalmazottak, parasztok, jobbágyok számára mindenképp megnyílt egy a korban egyedülálló lehetőség.